

КОНФЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ У 30-Х РР. ХХ СТ.

Стаття розкриває процеси, що відбувалися в різних конфесіях Російської православної церкви в Україні протягом 1930-х років. Автор підкреслює, що головним завданням церковних інституцій на той час було збереження своєї ієрархії та віруючих, банальне виживання у важких умовах становлення та розбудови радянської тоталітарної держави.

Ключові слова: Російська православна церква (РПЦ), Соборно-єпископська церква (СЄЦ), державно-церковні відносини, репресії, єпископат, обновленство.

Статья раскрывает процессы, которые происходили в разных конфессиях Российской православной церкви в Украине на протяжении 1930-х годов. Автор подчеркивает, что главной задачей церковных институций к тому времени было сохранение своей иерархии и верующих, банальное выживание в трудных условиях становления и развития советского тоталитарного государства.

Ключевые слова: Российская православная церковь (РПЦ), Соборно-епископская церковь (СЄЦ), государственно-церковные отношения, репрессии, епископат, обновленчество.

Article opens processes which occurred in different confessions of the Russian Orthodox Church in Ukraine during 1930th years. The author emphasizes, that the main task of church institutions at that time, there was the saving of own hierarchy and believers, a banal survival in difficult conditions of becoming and development of the Soviet totalitarian state.

Key words: Russian Orthodox Church (ROC), Cathedral-Episcopal Church (CEC), state-church relations, reprisals, episcopates, renovationism.

Останні два десятиліття значна увага істориків звернена до питань історії православної церкви у різноманітні періоди її існування. Не останнє місце у розмаїтті розвідок займає міжвоєнний період історії православних конфесій, серед яких треба виділити роботи В. Пашенка, А. Киридон, С. Жилюка, О. Ігнатуші та інших [1]. У той же час недостатньо дослідженими залишається ще безліч питань, у тому числі й розвиток православ'я у 30-х роках ХХ ст., що пов'язано із недостатньою кількістю першоджерел даного періоду та «катакомбним» характером діяльності духовенства, яке, у своїй більшості, не маючи можливості легально проповідувати та відправляти духовні треби, здійснювало це підпільно. Саме тому автор вирішив звернутися до даної проблематики, прагнучи заповнити її окремі лакуни, а саме розкрити діяльність Української синодальної церкви (обновленці) та Соборно-єпископської церкви, як найменш досліджених конфесій.

1929 рік пов'язаний не лише з епохальними зрушеннями в соціально-економічному та політичному житті нашої країни, а й з

кардинальними змінами в духовному житті і, насамперед, у православній церкві. Оскільки на порядку денному стояло питання не просто модернізації промисловості, а «великого перелому» як в економіці, так і в свідомості громадянина СРСР, то релігійні інститути опинилися поза межами даного плану й заважали радянському керівництву будівництво «нової людини».

Поштовхом до шаленої боротьби з культурами став лист ЦК ВКП(б) від 24 січня 1929 року «Про заходи щодо посилення антирелігійної роботи», якого секретар ЦК Л.М. Каганович у лютому того ж року розіслав по країні як директивну вказівку. У листі «партійці, комсомольці, члени профспілок та інших радянських організацій» критикувалися за недостатню діяльність у «процесі викорінення релігійності». Духовенство оголошувалося Л.М. Кагановичем політичним супротивником ВКП(б), що виконує завдання по мобілізації всіх «реакційних і малограмотних елементів» для «контрнаступу на заходи радянської влади і компартії». Вождь віддає чіткі накази установам, які покликані були просвіщати

темні маси: Головліту надавати підтримку видавничій роботі ЦР СВБ і місцевих «Союзів безбожників» і рішуче боротися з тенденцією релігійних видавництв до масового поширення своєї літератури, НКВС й ОДПУ не допускати жодним чином порушення радянського законодавства релігійними об'єднаннями. Школи, суди, реєстрація цивільних актів повинні бути повністю вилучені з рук духовенства.

Доповненням до вищезазначеного листа стала постанова президії ВЦВК від 8 квітня 1929 р. «Про релігійні об'єднання», за якою релігійним громадам дозволялося лише «відправлення культів» у стінах «молитовень», просвітницька і добродійна діяльність категорично заборонялася. Духовенство усувалося від участі в господарських і фінансових справах парафіяльних п'ятидесятків [2].

У жорна великого наступу на релігію попали усі без винятку релігійні конфесії як лояльні до влади, так і опозиційні. Атеїстичний наступ пройшов низку послідовних кроків: зняття дзвонів та арешти невдоволеного активу та духовенства; перереєстрація та непомірне оподаткування громад; закриття церков за різними приводами.

Масова кампанія з вилучення дзвонів розпочалася восени 1929 р., коли ВУЦВК видав постанову: «Дзвін, що лунає на всю округу, різко суперечить принципу відокремлення церкви від держави тому, що порушує побутові умови і права широких безрелігійних мас, заважає праці і використанню трудящим населенням його відпочинку» [3]. Рішення мало не лише антирелігійне, а й суто економічне підґрунтя, оскільки в зв'язку з прийняттям плану індустріалізації країни, промисловість мала гостру потребу у великих обсягах міді і сплавів, а їх видобуток в країні був незначним. Це підтверджується директивою Раднаркому СРСР від 23 жовтня 1930 року: «Вилучення зайвих дзвонів необхідно здійснити по можливості якнайшвидше, оскільки ми вирішили їх використати, в першу чергу, для карбування дрібної монети, яка до цього часу карбувалася з імпортової міді, не надаючи цьому політичного значення і зайвого розголосу» [4].

Тому Секретаріат ВУЦВК 11 грудня 1929 року прийняв постанову «Про вилучення дзвонів», у якому говорилося, що вилучати дзвони можна тільки за рішенням окрвиконкомів на підставі рішення загальних зборів жителів населеного пункту. Дзвони необхідно було здавати в Рудметаллторг, а отримані кошти вносити в бюджет сільської або міської ради і направляти їх тільки на культосвітню роботу [5]. Клич «Дзвони на індустріалізацію» одночасно охопив майже всі регіони України.

Після досить вдалої для держави кампанії, почався новий наступ на релігію, що пройшов протягом 1930-1931 рр. Його головною рисою було закриття церков та передача їх під культосвітні установи. Хоча досить часто вони перетворювалися просто у зерносховища.

Ліквідація храмів проводилася двома шляхами. По-перше, з проведенням законних формальностей за постановою ВУЦВКу. По-друге, велика кількість молитовних будинків закривалася свавільно місцевою владою, яка не прислухалася до побажань населення. Під час закриття нищилися ікони, вилучені у населення, поварварському руйнувалися церковні іконостаси, серед яких часто попадалися унікальні витвори мистецтва. Так, газета «Красный Николаев» 31 січня 1930 року повідомляла: «22 січня цього року в селі Піски Баштанського району закрили церкву і переобладнали її під школу. На майдані спалили 6 возів ікон. З 350 дворів тільки з 20 не віддали ікони». «Софіївка Новобузького району: 22 січня вивезли за село і спалили 260 ікон» [6]. У Слов'янську та Запоріжжі знищили відповідно 4 тис. та 2,1 тис. ікон та «багато книжок» [7].

Захоплення та закриття церков досить часто відбувалося варварськими способами. Так голова Миколаївського єпархіального управління єпископ Рафаїл (Прозоровський) у своєму листі до Миколаївського окрвиконкому від 4 лютого 1930 р. писав: «23 листопада 1929 р. в селі Юр'євка Новобузького району місцева адміністрація безбожників, за сприяння голови сільради, насильно заволоділо церквою. Трактором купол церкви був стягнутий на землю, все вбрання всередині храму було розбито... 19 січня захопили церкву в селі Нова Петрівка Новобузького району. Розбито іконостас, престол, усі ікони, все це винесено до церковної огорожі, облите керосином і спалено. Згодом було запрошено музику і в церкві відкрилося гуляння». Загалом в окрузі незаконно було захоплено 13 обновленських церков, а багатьох священиків розкуркулено та заарештовано [8]. Подібні кроки ми спостерігаємо на Лубенщині [9], Сумщині [10], Прилуччині [11] та багатьох інших регіонах.

У зв'язку з певною зміною тактики у вирішенні завдань соціалістичної перебудови села після листа Сталіна від 5 лютого 1930 року «Запаморочення від успіхів», треба було також чекати і певних коректив у ставленні держави до церкви. В одній з постанов 1930 року ЦК ВКП(б) навіть засуджувалося «викривлення партійної лінії у боротьбі з релігійними забобонами» [12].

Знаючи справжнє ставлення верхівки партійно-державного керівництва країни до релігії і церкви, легко помітити демагогічний характер зазначених вище заяв. З'явившись під тиском внутрішніх і зовнішніх обставин, вони певною мірою віддзеркалювали тенденцію до послаблення репресій проти церкви і духовенства. Це виявилось, зокрема, у згортанні кампанії по ліквідації молитовних будинків, яка набула широкого розмаху в 1929 – на початку 1930 року. Більше того, значна частина церков, відібраних у віруючих у цей період, була повернута їм для користування.

Але повернення церков відбулося лише формально. Юридично більшість з них була не

зачиненою, але скориставшись відсутністю священників, значну частину яких протягом 1930-1931 рр. було заарештовано чи розкуркулено, голови сільрад перетворили будівлі церков на зерносховища, а інші ж стояли зачиненими за відсутністю священників. Так у Прилукській окрузі із 180 церков станом на березень 1930 р. було закрито 53, але діяло лише 3 (2 старослов'янських та 1 обновленська), оскільки при інших церквах громади-п'ятидесятки розпалися, або ж був відсутній служитель культу [13]. На Сумщині не діяло понад 50 церков із 180, позаяк громади не мали коштів на їх утримання, податковий тиск, створення неможливих умов існування для духовенства тощо [14].

З цього приводу яскравим є лист Зінов'євського єпископа Кирила (Квашенка) від 17 травня 1930 р. до владних органів, де зазначалося, що зі священників вимагали непосильні податки, які інколи перевищували в декілька разів їх прибутки, заставляли здавати гроші на ліквідацію безграмотності, внески для різних громадських організацій тощо. Завершує листа єпископ словами: «Хіба може людина, що отримує 600 крб. на рік, сплачувати 972 крб. чи 997 крб.?» [15].

Абсолютно занепала культурницька та соціальна діяльність духовенства. Священники, що перебували при парафіях, займалися винятково відправленням духовних треб (хрещення, поховання тощо), справляли служби на великі свята та вихідні дні.

Усе це значною мірою відбилося на житті кожної із конфесій Російської православної церкви. Так, протягом 1929-1930 рр. обновленська церква в Україні втратила більшу частину свого потенціалу, оскільки «відмовившись від реакційної політичної діяльності, вона порвала зв'язок з консервативними елементами, а взявши назад колись обіцянку про внутрішні реформи в церкві, вона загубила свій авторитет серед ліберальних церковників» [16], – зазначали спеціалісти Вінницького ДПУ в 1929 р. В результаті в 1932 р. в СРСР у підпорядкуванні обновленської церкви залишилося близько 14-15 % православних парафій [17]. З цього приводу духовенство запитувало себе: «Що ж далі робити? Захищати віру і прагнути єднання, а іншого виходу немає. Тепер поставлене питання: чи повинна існувати взагалі релігія або ж її слід знищити? Треба бути бездушним, щоб поділом через дріб'язки, встановлені людьми, сприяти знищенню справи Божої на землі» [18].

Кардинально змінилася у 1930-х роках сутність українського обновленства. Воно позбавилося богослужбових нововведень, білого єпископату, не допускало другого шлюбу для духовенства, єпископи, що вступили в шлюб, а також вдівці і розведені священники, що обзавелися новими дружинами, позбавлялися сану. Через ці обставини багато віруючих в Україні перестали розуміти причину поділів між обновленською та тихоновською церквами.

Подібні тенденції спостерігалися на цей час і в обновленстві на загальносоюзному рівні. Так в травні 1932 р. на пленумі загальносоюзного Синоду Олександр Введенський доводив необхідність «дотримувати традиції» православ'я, говорив про достоїнства церковнослов'янської мови і т. п. У результаті Пленум прийняв рішення ввести всюди одноманітність у богослужіння, припинити використання у ньому російської мови, обмежити будь-яку «творчість» у церковному житті, підкоривши у даному відношенні священників повністю на розсуд архієрея [19].

Вбивство у грудні 1934 р. члена Політбюро ЦК ВКП(б) С.М. Кірова було використано для нагнітання широкомасштабної кампанії репресій і терору. Вона торкнулася всіх верств населення, але особливо постраждали духовенство й віруючі. Гоніння на релігійні організації в 1935-38 рр. йшли по наростаючій. Були необхідні все нові жертви для обґрунтування нелюдської й авантюристичної концепції Сталіна про загострення класової боротьби в суспільстві по мірі будівництва соціалізму. І церкві приділялося місце тільки в таборі противників цього будівництва. Наприкінці 30-х років суспільну думку вже обробляли таким чином, щоб створити уявлення про підготовку в країні широкої змови духовенства, керованого закордонними центрами й спрямованого на повалення радянської влади. Для цього органами НКВС вибудовувалася версія, що подібні шпигунсько-диверсійні організації діють у багатьох областях СРСР. Фактично постало питання про саме існування Православної Церкви, релігії в країні.

20 грудня 1934 р. рішенням Св. Синоду православних церков у СРСР автокефальний статус Української синодальної церкви було скасовано, згодом розпущено і сам Синод. Відповідно 16 лютого 1935 р. голова українських обновленців митрополит Пимен (Пегов) був звільнений з посади голови Українського синоду [20]. Таким чином на українських територіях обновленський розкол був практично зжитий уже до середини тридцятих років. Окрім того навесні власті змусили ліквідувати Священний Синод. 5 травня (за О. Шишкіним [21] – 29 квітня) він видав свій останній указ № 1719 «Про скасування колегіальної системи управління», згідно з яким уся верховна влада в Обновленській церкві тепер передавалася одній особі – Першоієрарху з титулом «Ваше Першосвятительство», яким став митр. Віталій (Введенський). Були ліквідовані також митрополитанські, єпархіальні управління, благочинницькі ради. Влада в митрополіях і єпархіях повністю переходила до правлячих архієреїв [22].

З кінця 1935 р. розвернулися масові арешти єпископату, духовенства, активних мирян. Особливого розмаху вони досягли в 1937 р. Керівництво антирелігійною кампанією очолював особисто нарком внутрішніх справ М.І. Єжов.

Були арештовані (розстріляні чи засуджені) практично всі обновленські архієреї, що діяли в Україні: розстріляні – Пимен (Пегов), Олександр (Чекановський), Мелетій (Фомін), Алексій (Баженов), арештовані (подальша доля невідома) – Володимир (Злобін), Андрій (Одинцов), Рафаїл (Прозоровський), Йосиф (Михальчук), Амвросій (Нагорський), Кирило (Квашенко) та інші. У результаті Обновленська церква в Україні повністю була дезорганізована та ледь жевріла.

Подібна доля спіткала й інше відгалуження Російської православної церкви, що утворилося в Україні у 1925 р. – Соборно-єпископську церкву. Протягом 1929 р., в результаті атеїстичного наступу держави перестало функціонувати від 30 до 50 відсотків громад СЄЦ. Для порівняння можна вказати, що з 1 січня до 1 жовтня 1929 р. у низці округ кількість громад даної конфесії зменшилася наступним чином: Лубенській – з 113 до 72, Могилів-Подільській – з 29 до 14 [23] тощо.

Справжній «войовничий» курс на закриття храмів розпочався у 1930-1932 рр., коли було закрито значну кількість парафій СЄЦ. Втратила конфесія і помітну частину духовенства, що відбувалося наступними шляхами: відмови від сану священослужителів; перехід духовенства за штат у зв'язку з важким матеріальним становищем; залишення парафії у пошуках більш сприятливих умов; репресії «під час переведення масових політичних кампаній» [24]. За «злісну несплату сільгосподатків» було засуджено чимало священослужителів на термін від шести місяців до трьох років, а решта була змушена зніматися з реєстрації. У деяких місцях священників виганяли без будь-яких причин.

Пригнічене духовенство було у відчаї. Священик Євфим'єв у листі до Луганського архієпископа Августина (Вербицького) писав: «Після закриття храму наша духовна родина розпалася... Ми стали один одному зовсім чужими... Тим часом навколишні обставини говорять, що я повинен залишити духовне відомство для блага, принаймні, дітей. Упав я в розпач. Не міг розібрати, що мені робити, а тут ще на додаток женуть з хати. Довелося ходити з двору у двір, щоб підшукати хоча б кімнату, та ніде не міг знайти. Передали мені, між іншим, Вашу розмову з одним священиком, який спитав Вас, куди діватися духівництву після закриття храмів. Ви начебто відповіли: «Я зараз нічого не можу вдіяти. Один вихід – йти духовенству на радянську службу» [25]. Але, щоб отримати на це дозвіл, згідно з рішенням Президії ВЦВК від 30 серпня 1930 року, слід було зняти з себе сан. Порядок зречення подавався у положенні НКВС УСРР «Про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад». Священики, які «вирішили відмовитися від релігійної діяльності», повинні були подати про це заяви до відповідного районного або окружного адміністративного відділу й публічно

про це повідомити в засобах масової інформації або в місці служіння. У 1930-1936 роках місцеві газети та справи відділів культів рясніли заявами загнаних у глухий кут священнослужителів про зречення сану і віри. Після цього вони обіймали посади бухгалтерів, касирів, агрономів, завгоспів, сторожів, чорноробів і навіть завідуючого більярдною. Навіть голова Соборно-єпископської церкви митрополит Феофіл (Булдовський) з 1939 р. і до війни переплітав книги для шкільної бібліотеки в Харкові [26].

До 1933 р. митрополит Феофіл жив у Лубнах, а згодом, коли у лютому 1933 року від управління Лугансько-Донецькою єпархією відійшов архієпископ Августин, якого розбив параліч, переїхав до Луганська. Тим часом, як влучно зазначає луганський дослідник Олег Форостюк, антирелігійна кампанія набирала обертів. У булдовців залишалося все менше приходів, що відчутно відбилося на фінансовому становищі церкви. У 1935 році ситуація ще більше погіршилася – Луганське єпархіальне управління вже було не в змозі утримувати свого архієрея. У вересні митрополит звертається до церковної ради уцілілого Воскресенського храму в Луганську з проханням видати кошти або хоча б свічі, щоб розрахуватися за помешкання. Проте у жовтні й цю церкву закрили і митрополит знову повернувся до Харкова, де жив до 1937 р., поки не закрили останню Іоанно-Усікновенську церкву. Повернувшись до Луганська, був там правлячим архієреєм до середини 1939 р., де намагався врятувати становище СЄЦ. Утім дні його церкви також були полічені. Одним з останніх розпоряджень архієрея було прийняття у квітні 1937 року під свою духовну опіку віруючих закритої Кирило-Мефодіївської церкви на х. Сорокіному й призначення туди священика, якого, однак, одразу заарештували і стратили. З цього часу діяльність СЄЦ припинилася, а митрополит повернувся до Харкова [27].

Трагічна доля спіткала іншого засновника СЄЦ – Сергія (Лабунцева). У 1927 р. із Пирятина він переїжджає до Харкова, у зв'язку з призначенням Секретарем Собору Єпископів, а в 1930 р. – до м. Змієва. 19-21 жовтня 1932 р. його було обрано на посаду єпископа Сумського й Охтирського з приєднанням до Сумського району районів Охтирського, Великобурлуцького й Красноградського. Місцем перебування єпископа призначено м. Суми, але Сергій проживає у невеличкун селі Куриківка, де виконував обов'язки священика місцевої церкви до її закриття в 1933 р. З 1933 р., ніде не працюючи, виконував на дому релігійні треби: хрещення, помазання, поховання тощо. 2 грудня 1937 р. єпископа було заарештовано і засуджено за контрреволюційну діяльність до вищої міри покарання. Вирок було виконано 23 грудня 1937 р. [28].

Доля інших діячів даної конфесії – Сергія (Іваницького) та Павла (Погорілка) остаточно не

з'ясована, але більшість дослідників вважає, що їх було в 1930-х роках заарештовано органами НКВС, у жорнах якого вони і згинули. Щодо особи митрополита Феофіла (Булдовського), за ім'ям якого в народі цю течію було названо «булдовщина», то з початком окупації він знову став на чолі автокефального руху. На відміну від інших архієреїв УАПЦ, які відступили разом з німцями, залишився у Харкові й 13 листопада 1943 р. він був заарештований за співпрацю з фашистами. 23 січня 1944 року під час слідства митрополит Феофіл помер.

Отже, можна констатувати, що з початком масованого наступу сталінської системи на православну церкву, в її жорна попадали усі без винятку конфесії як лояльні до влади, так і опозиційні. Розвиток РПЦ протягом 1930-х років засвідчив, що головним завданням церковних інституцій на той час було збереження своєї ієрархії та віруючих, банальне виживання у важких умовах становлення та розбудови радянської тоталітарної держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Пашенко В.О. Держава і православ'я в Україні: 20-30-ті роки XX ст. – К., 1993; Киридон А.М. Час випробувань: Держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917-1930-х років. – Т.: Підручники і посібники, 2005; Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.). – Запоріжжя: Поліграф, 2004; Жилюк С.І. Обновленська церква в Україні (1922-1928). – Рівне: Рівненський держ. гуманітарний ун-т, 2002 тощо.
2. Цыпин В. Русская православная церковь. 1925-1938. – М.: Издание Сретенского монастыря, 1999. – С. 191-192.
3. Шитюк М.М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20-ті – 50-ті роки XX ст. – К.: «Тетра», 2000. – С. 235.
4. Релігійні організації на Миколаївщині: історія та сучасність. – Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2001. – С. 118.
5. Заковоротний Д. Малиновий звон на заре... // Вечерний Николаев. – 1999. – 7 января.
6. Релігійні організації на Миколаївщині: історія та сучасність. – С. 108.
7. Пашенко В., Киридон А. Більшовицька церква і православна церква в Україні (1917-1930-ті роки). – Полтава: [АСМІ], 2004. – С. 237.
8. Державний архів Миколаївської області, ф. Р-118, оп. 1, спр. 329, арк. 55-56.
9. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО), ф. Р-2126, оп. 1, спр. 834, арк. 130, 132.
10. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО), ф. Р-7, оп. 2, спр. 115, арк. 275-276.
11. ДАПО, ф. Р-2126, оп. 1, спр. 864, арк. 62-64; спр. 865, арк. 57.
12. Заковоротний Д.И. Храмы Николаева. – Николаев, 2001. – С. 42-44.
13. ДАПО, ф. Р-2126, оп. 1, спр. 834, арк. 62-64.
14. ДАСО, ф. Р-7, оп. 2, спр. 115, арк. 275.
15. Державний архів Кіровоградської області, ф. Р-250, оп. 1, спр. 1538, арк. 242-243.
16. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО), ф. П-29, оп. 1, спр. 529, арк. 3.
17. Шишкин А.А. Сущность и критическая оценка «обновленческого» раскола Русской православной церкви. – Казань, 1970. – С. 354.
18. Білан Г.І. Обновленський рух в Україні 20-30-х рр. XX ст.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К., 2005. – С. 196.
19. Шкаровский М.В. Обновленческое движение в Русской Православной Церкви XX века. – СПб.: НЕСТОР, 1999. – С. 43.
20. Цыпин В. Русская православная церковь. 1925-1938... – С.272; Ігнатуша О. Православні церкви України у стані розколу та пошуках єдності (20-30-ті роки XX ст.). – Запоріжжя: ЗНУ, 2008. – С. 175.
21. Шишкин А.А. Вказ. пр.– С. 351.
22. Державний архів Автономної республіки Крим, ф. Р-663, оп. 17, спр. 33, арк. 219-219-зв.
23. ДАПО, ф. Р-2126, оп. 1, спр. 799, арк. 185-зв., спр. 835, арк. 3; ДАВО, ф. Р-687сч, оп. 4, спр. 10, арк. 135; спр. 41, арк. 183.
24. ДАПО, ф. Р-2126, оп. 1, спр. 799, арк. 864, арк. 64; ДАСО, ф. Р-7, оп. 2, спр. 115, арк. 275-276.
25. Форостюк О.Д. Правове регулювання державно-церковних відносин у радянській Україні в 1917-1941 роках (на матеріалі Донецького регіону): Дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – Луганськ, 2001. – арк. 159-160.
26. Матвеевко М.П. История Харьковской епархии (1850-1988). – Харьков, 1999. – С. 103.
27. Форостюк О.Д. Вказ. пр. – арк. 164-165; Матвеевко М.П. Вказ. пр. – С. 103-104.
28. Тригуб О.П. Українська соборно-єпископська церква у релігійному житті Північного Лівобережжя 20-30-х років XX ст. // Література та культура Полісся. Вип. 38: Регіональна історія та культура в сучасних дослідженнях. – Ніжин: Вид-во НДУ імені М. Гоголя, 2007. – С. 177.

Рецензенти: д.і.н., проф. Ю.В. Котляр;
к.і.н., доц. С.С. Макачук.